

Het benoemen van ruimtelijke kwaliteit op lokale schaal

De kenmerken die mensen bijzonder waarderen in hun omgeving, zou je samen de 'ruimtelijke kwaliteit' van die omgeving kunnen noemen. Wie kan die waarden beter behoeden of scheppen dan de belanghebbenden zelf: investeerders, overheden en gebruikers? Cruciaal daarbij is het vermogen naar anderen te luisteren, hun belangen te verstaan en gedeelde waarden te herkennen. Een hulpmiddel is de 'matrix ruimtelijk kwaliteit'. Habiforum heeft deze matrix, onder meer in Zwolle beproefd. De ervaringen worden hieronder gepresenteerd als wenken voor verder gebruik.

Het blijkt lastig om ruimtelijke kwaliteit in toetsbare normen te vatten. Normen hebben veelal betrekking op enkelvoudige aspecten van de leefomgeving. Die zijn meetbaar en aan normen toetsbaar. Maar voor de algehele waardering van complexe systemen zijn dergelijke normen niet geschikt.

Ruimtelijke kwaliteit blijft vaak impliciet, wordt meer beeldsprakig dan feitelijk gebruikt en biedt dan weinig houvast bij ruimtelijke keuzen, laat staan bij een doelmatig beheer van de ruimte. Bij gebrek aan duidelijkheid leidt het begrip ruimtelijke kwaliteit vooral tot gelegenheidsargumentatie bij lastige projecten. Elke projectontwikkelaar, wethouder, natuurbeschermer of omwonende heeft wel een eigen kwaliteitsformule om besluitvorming te beïnvloeden en zijn belang te bepleiten: van parkeergelegenheid, materiaalgebruik, aankleding, uitzicht, ecologische samenhang, sociale veiligheid tot investeringsrendement. Ruimtelijke kwaliteit: wie zal daar tegen zijn? Toetsbaar is het standpunt van de spreker niet, gemeenschappelijke opvattingen ontstaan daardoor evenmin.

Het idee van meervoudig ruimtegebruik biedt uitkomst doordat het juist dwingt tot een gemeenschappelijke opvatting. Het geeft daardoor een nieuwe impuls aan het concretiseren van ruimtelijke kwaliteit. Een ingreep ten behoeve van enkelvoudig ruimtegebruik gaat al snel ten koste van bestaande of potentieel bijzondere eigenschappen van een ge-

bied en creëert geen waarde voor andere gebruikers. Dat blijkt bij nieuwe bedrijventerreinen, snelwegen, waterkeringen, shoppingcentra etc., waarvan de nadelige effecten al snel zo groot zijn dat ze wettelijk verplicht ingepast, gemitigeerd (verzacht) of gecompenseerd moeten worden.

Meervoudig ruimtegebruik betekent dat dezelfde ruimte voor meer belangen, meer uiteenlopende gebruiksvormen en gebruikers, gelijktijdig of volgtijdelijk is te benutten. Voor al die gebruiksvormen krijgt de ruimte een betekenis en moet ze aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen. Verondersteld kan worden dat al die kwaliteitseisen samen de gedeelde waarden zichtbaar maken van gebruikers en belangen. Deze set van gedeelde waarden kunnen we de ruimtelijke kwaliteit noemen. Maar we moeten die waarden wel precies benoemen en ook kwaliteiten die in het gedrang komen afwegen in de beoordeling van het eindresultaat, om te voorkomen dat ook deze interpretatie van ruimtelijke kwaliteit een lege formule wordt.

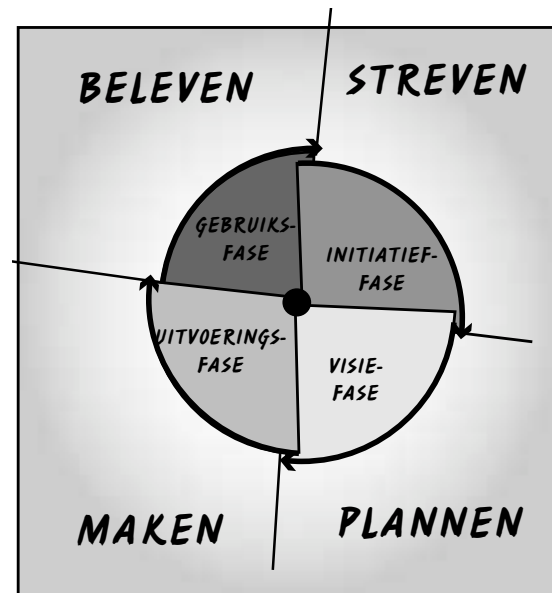
Het denkkader voor ruimtelijke kwaliteit is afgeleid uit de noties van verschillende Rijksnota's. Dat heeft geleid tot de 'matrix ruimtelijke kwaliteit' zie Luttkik (dit nummer). De matrix is een instrument om de verschillende aspecten van de ruimtelijke kwaliteit te benoemen door de drie waarden (gebruikswaarde, belevingswaarde, toekomstwaarde) te kruisen met de vier maatschappelijke betekenissen (ecologische, sociale, culturele, economische). Daar-

**JOHN WEEBERS &
PETER DAUVELLIER**

Ir. J.E.M. Weebers Habiforum
Postbus 420
2800 AK Gouda
weebers@habiforum.nl
Ir. P. Dauvellier Dauvellier
Planadvies
Antwerpsestraat 16
2587 AG 's-Gravenhage

Foto: Saxifraga, Janus Verkerk, brandganzen

Figuur 1 De vier fasen van het planningsproces waarbij elke keer de matrix wordt ingevuld (Dauvellier & Luttik, 2003).

mee biedt de matrix een alomvattend en flexibel schema. Het biedt de mogelijkheid systematisch kenmerken te benoemen die worden gewaardeerd, zonder daar direct een beoordeling aan te verbinden.

De rol van de betrokkenen

Omdat ruimtelijke kwaliteit voor geen twee landstreken hetzelfde is kan zij alleen worden gevonden door de inbreng van betrokkenen in elk project, in elk gebied. Over die inbreng moet intensief het gesprek gevoerd worden. Daaruit moet blijken welke invulling ieder geeft aan zijn of haar besef van ruimtelijke kwaliteit. Het gezamenlijk invullen van de matrix is hiervoor een uitstekend hulpmiddel. Natuurlijk zullen er overeenkomsten blijken te zijn tussen betrokkenen. Maar de verschillen in ideeën zijn vaak nog interessanter dan de overeenkomsten. Want dan moet er veel aan elkaar uitgelegd worden en dat vergt een heldere argumentering. Een dergelijke discussie ver-

langt ook dat mensen naar elkaar kunnen en willen luisteren. Het expliciet maken van de gedeelde waarde die voor mensen verbonden is aan een plek, geeft het begrip kwaliteit concrete vorm en inhoud. Dat gebeurt in datzelfde gesprek ook met populaire hedendaagse begrippen als identiteit, eigenheid, authenticiteit.

Het past uitstekend in de huidige opvattingen over goede ontwikkelingsplanologie om voor gebieden de bewoners en gebruikers zelf de gewenste ruimtelijke kwaliteit te laten benoemen. Dat zal dan wel een goed doordacht en gezamenlijk gedragen omschrijving van de ruimtelijke kwaliteit moeten zijn, waarin alle mogelijke ruimtelijke kwaliteitsaspecten in beschouwing zijn genomen en waarin gezamenlijk accenten zijn gelegd.

Het planningsproces

Het benoemen van de ruimtelijke kwaliteit met behulp van de matrix is een belangrijke beginstap in een ruimtelijk planningsproces. Ruimtelijke kwaliteit vereist echter ook in de stappen daarna aandacht en volharding. Veel ruimtelijke plannen worden gestart met hoge kwaliteitsambities. Vaak verdwijnt die ambitie naarmate plannen concreter worden. Dan pas worden de neveneffecten, de technische problemen en kosten zichtbaar. Bij planontwikkeling zal men dan ook vanaf de eerste idee tot aan de realisering en het beheer moeten letten op het bereiken van de gewenste ruimtelijke kwaliteit (figuur 1).

De realisering is dus een zaak van lange adem. In iedere fase van het planningsproces (figuur 1) is ruimtelijke kwaliteit op een andere manier aan de orde:

- in de initiatiefase gaat het erom ruimtelijke kwaliteit concreet uit te drukken in waarden, doelen en strevingen en die op te nemen in een programma van kwaliteitseisen;
- in de visiefase gaat het om de vraag welke van die kwa-

liteiten gebruikt en ontwikkeld kunnen worden; deze moeten daartoe vertaald kunnen worden in ruimtelijke structuren en concepten;

- in de uitvoeringsfase wordt ruimtelijke kwaliteit projectmatig uitgewerkt in inrichting en vorm;
- in de gebruiksfase steunt ruimtelijke kwaliteit op voorzieningen, gebruiksregels en beheer en komt tot uitdrukking in de beleving door de gebruikers.

Pas wanneer in de beleving van gebruikers sprake is van toegevoegde waarde, is er ruimtelijke kwaliteit gerealiseerd.

Praktijkervaringen

In diverse practica onder auspiciën van Habiforum, is deze methode voor het benoemen van ruimtelijke kwaliteit getest en doorontwikkeld. Een voorbeeld is de bijdrage aan de totstandkoming van het Buurtschap Zwolle zie het artikel van André Jansen (dit nummer). Dit publiek-privaat-particulier collectief neemt de ontwikkeling van het gebied tussen Zwolle en de IJssel ter hand en besteedt daarbij veel zorg aan het benoemen en tot stand brengen van de gebiedskwaliteit.

Bij deze practica blijkt dat partijen er baat bij hebben elkaars argumenten en strevingen te doorgronden, in plaats van te snel de hakken in het zand te zetten. De ervaringen zijn gebundeld en ook voor anderen bruikbaar gemaakt in een digitale handreiking: 'de Werkbank ruimtelijke kwaliteit' (www.werkbank.habiforum.nl).

Reflectie en conclusie

Met de beschreven methode voor het benoemen van de ruimtelijke kwaliteit: het invullen van de matrix en de interactie daarover met de betrokkenen, is het mogelijk om de brede scope van kwaliteitskenmerken in lokale projecten specifiek te maken en de kwaliteit letterlijk in kaart te brengen. Dat draagt bij aan betere plannen, robuustere financiering, snellere besluitvorming en vooral meer zorg

Enkele algemene wenken die uit de praktijkervaringen naar voren kwamen

Neem de langere termijn als horizon. Praat over kwaliteiten op de langere termijn. Problemen van morgen komen vanzelf. Praten over kwaliteiten heeft een depolariserend effect. De discussie wordt gericht op wat mensen motiveert en ontroert, niet op wat ze ontmoedigt en ergert.

Betrek belanghebbenden vanaf het begin bij het denken. Nodig vanaf het begin personen uit van alle belanghebbenden (de 4 b's: boeren, bewoners, beheerders, bezoekers) bij het denken en discussiëren. Vraag hun mee te doen als stem uit en niet stem van de belangengroep. Deelnemers moeten vrij zijn hun eigen visie te geven, zonder hun achtergrond te hoeven verloothen.

Organiseer kwaliteitsexcursies. Belanghebbenden laten anderen zien wat ze bedoelen met de door hen gewaardeerde kwaliteiten. Dat kan zowel in het eigen gebied als elders gebeuren.

Interpreteer de matrix naar eigen inzicht. Gebruik de matrix als inspiratiebron en kader voor het formuleren van ideeën en strevingen. Breng de verschillende onderdelen van de matrix tot leven door voorbeelden uit de eigen omgeving.

Ontwikkel een inhoudelijke agenda. Door ideeën en strevingen samen te voegen tot thema's ontstaat een eerste, voorlopige inhoudelijke agenda voor planvorming. Gebruik deze agenda om bestaande programma's en plannen te toetsen.

Maak niet te grote sprongen. Ruimtelijke kwaliteit is alleen duurzaam als het steunt op bewuste keuzen in een voorgaande fase. Visievorming duurt soms lang, zeker als het om nieuwe ideeën gaat. Door te snel van vage kwaliteitsdoelen te springen naar concrete uitvoeringsprojecten gaan vaak onderliggende strevingen verloren. Haalbaarheidsoverwegingen en sectorale doelen krijgen dan te snel de overhand in het denken.

Doorloop alle vier de fasen ten minste drie keer. Loop eerst een snel ‘rondje’ als denkoefening, met beelden van ideeën. Daarna komt de papieren ronde, met tekeningen, berekeningen en nota’s. Ten slotte komt de echte, materiële ronde, waarin beslissingen onherroepelijk zijn en waarna de spa de grond in gaat.

Denk in alle fasen aan meervoudig ruimtegebruik

- programmafase: intensivering, harmonisering (dubbeldoelen);
- visiefase: functiecombinaties, nieuwe, integrale ruimtelijke concepten;
- projectfase: verticaal bouwen/stapelen van functies, dubbelfinancieren van projecten (rood-voor-groen etc.), meer partijen bij uitvoering betrekken, stapelen van belangen (draagvlakverbreding);
- gebruiksfase: diversiteit gebruiksvormen vergroten, verlenging gebruiksduur.

Neem tijd voor kwaliteit. Werken aan de ruimtelijke kwaliteit van de toekomst kan niet letterlijk en figuurlijk op een achternamiddag plaatsvinden, maar vraagt om voldoende tijd, rust, reflectie en een goed doordachte organisatie.

Laat supervisors kwaliteit op de voet volgen. Het proces van planning en uitvoering is lang en er kan veel mis gaan onderweg. Naast een al regelmatig aanwezige supervisor voor vormgevingszaken, kan ook worden gedacht aan supervisors die duurzaamheid en cultuurhistorie gedurende het gehele proces in de gaten houden.

Bron: www.werksbank.habiforum.nl

en betrokkenheid van de gebruiker bij de ruimtelijke inrichting en het ruimtelijk beheer.

De ervaringen tot nu toe met de matrix zijn veelbelovend, maar leveren nog geen garanties voor het werkelijk realiseren van ruimtelijke kwaliteit. Het vermogen om ruimtelijke kwaliteit te leveren vereist nog veel denkwerk en veel experimenteren in alle fasen van het planningsproces. Uiteindelijk zullen veel actoren in dat proces nieuwe vaardigheden moeten ontwikkelen.

Habiforum wil hieraan de komende periode een bijdrage leveren via de begin 2005 op te richten ‘Werkgemeenschap Ruimtelijke Kwaliteit’. Het gaat om een open netwerk van betrokkenen die in de praktijk nieuwe wegen willen bewandelen en daarmee de benodigde methoden, vaardigheden en houdingen ontwikkelen en verankeren.

Literatuur

Dauvellier, P. & J. Luttik, 2003. Ruimtelijke kwaliteit in praktijk. Den Haag/Wageningen/Gouda. Dauvellier Planadvies/Alterra/ Habiforum.

Het Drentse esdorpenland- schap. Een historisch- geografische studie.

Theo Spek, 2004. *Stichting Matrijs (proefschrift Wageningen Universiteit)*.
Isbn 90 8504 0728.

‘Het Drentse esdorpenlandschap’ is in meerdere opzichten een geweldig boek: twee delen in een cassette, zes kilo zwaar, 1100 pagina’s in totaal. Acht pagina’s voor de inhoudsopgave; de vertwijfeling slaat even toe. Maar dit is beslist wat je wilt lezen. Dus pak je agenda en maak een paar dagen vrij. Je zult rijkelijk beloond worden.

Theo Spek blijkt in zijn eentje een interdisciplinair onderzoeksteam te vormen. Zijn eigen fascinatie zal hem daartoe gebracht hebben. Op deze manier hoefde hij geen hecht team te smeden van eigenzinnige wetenschappers. In de vijftien jaar dat de studie duurt heeft Spek zich de verschillende disciplines, nodig om de genese van het landschap vanaf de prehistorie tot nu te onderzoeken, eigen gemaakt. Voor de begintijd was hij aangewezen op de methoden van de archeologie, fysische geografie, bodemkunde en paleobotanie. Voor de latere tijden komen daar bij de methoden van de historische geografie, topografie, toponymie, etymologie, geschiedenis, ecologie, landbouw. Hij maakt zich eerst de methoden eigen, kiest een beperkt geografisch gebied, past ze daar op toe en integreert de gegevens om de vragen over landschapsgenese te kunnen beantwoorden die hij zich stelt.

Om de wordingsgeschiedenis van het esdorpenlandschap te beschrijven moet eerst het

object gedefinieerd worden. De auteur gebruikt daarvoor de middeleeuwse betekenis van ‘de lantschap Drenthe’ (p. 43). Dat begrip omvat niet alleen het fysieke landschap maar ook de samenleving die daarbij hoort: politieke en juridische bestuurslichamen, het stelsel van wetten, zeden en gewoonten. De wordingsgeschiedenis van het Drentse esdorpenlandschap opnieuw willen beschrijven, is een gedurfde onderneming. Want we weten er al zoveel van, denken we. Schoolplaten tonen een brinkdorp omringd door een es. Schapen grazen op de hei. Hun mest en de heideplaggen worden gebruikt om te es vruchtbaar te houden. Het is een gesloten duurzaam systeem waarbinnen de rogge eeuwig groeit.

Bij die eeuwigheid plaatst Spek vraagtekens. Met behulp van de retrospectieve methode kijkt hij terug naar de landschaps-

ontwikkeling in de Middeleeuwen. Hij bestudeert de oudste documenten die informatie bevatten over grondgebruik, eigendom, en vooral de concrete ligging en omvang van stukken land. Door die informatie te koppelen aan kennis over rechten, plichten, zeden en gewoonten van vroegere periodes, wordt het landschap naar die vroegere periode terugvertaald. De uitkomst wordt zowel aangevuld met als getoetst aan gegevens uit de archeologie, paleobotanie, bodemkunde, etymologie en ecologie. Voor de dorpen Balloo, Gasselte, Valthe en Ansen wordt deze analyse nauwgezet uitgevoerd. Algemene uitspraken kunnen hierdoor met concrete voorbeelden worden onderbouwd.

Al lezend, nemen we afscheid van het idee van een ‘eeuwig’ landschap. In de vroege middeleeuwen lagen de dorpen op de hoge zandgronden. Ze werden periodiek herbouwd omdat de grond verarmde en hadden geen vaste plek op de es. Toen de vruchtbare keileemgronden door betere technieken ontgonnen konden worden, werden de dorpen daar gesitueerd. En weer later gebeurde hetzelfde bij de beekdalen en verplaatsten de nederzettingen zich daar naartoe. Pas aan het eind van de 17^e eeuw kwam er enige rust. De brink lag niet meer aan de rand van het dorp, de es was van zijn bosjes, heggen en hekken ontdaan, de heide was mooi paars zonder gras en struiken. En zo viel alles op het eind wel op zijn plek, maar de eeuwige rust is naar fabeltjesland.

JACQUES DE SMIDT